

Lydenes uttalemønster

Versjon 1.0

1

Forskningsfunn

Det følgende er en beskrivelse av uttalemønstrene til lydene (fonemene) som elevene skal lære under lydinnlæringen i leseopplæringen. Beskrivelsene er påvirket av Skjelfjords arbeider (Skjelfjord, 1976, 1988, 1989, Gulbrandsen et al. 1992). Bevissthet om uttalemønstrene til lydene fremmer læring av lyd-bokstavsamsvarene, fonemsyntesen i fonologisk lesestrategi og aller mest fonemanalysen i fonologisk stavestrategi. Vansker med fonologisk stavestrategi viser seg som mange utelatelser, forvekslinger, tilføyelser og andre lydfeil under skriving. (Klinkenberg & Skaar, 2003, Høien & Lundberg, 2012, Lyster, 2012).

2

Før uttalen til en lyd bevisstgjøres og beskrives bør lyden fokuseres på flere måter:

- Les fortellinger eller ordrekker hvor lyden går igjen i framlyd. Slike tekster finnes i de fleste ABC-leseverk.
- Uttal ordene langsomt med lyden sterkt fremhevet og forlenget: /nnnni/.
- Be elevene gjenta denne måten å si ordet på og kjenne godt etter på egen uttale av lyden. Alle elevene bør gjenta. Gjentakelsen skal foregå høyt.
- Plosivene (lydene til bokstavene b, p, d, t, g, k) kan ikke forlenges. De fremheves ved å uttales overtydelig og sterkt.
- Be elevene finne ut og si hvilken lyd som forekommer først i ordene.
- Elevene forsøker å beskrive hva de gjør med munnen når de uttaler lyden.
- I samarbeid med elevene lages det en kort beskrivelse av lydets uttalemønster.
- Gradvis overtar elevene mer og mer av beskrivelsen med ledende spørsmål fra lærer: «Hvor er tunga? Hvordan har vi leppene? Kjenn etter om vi bruker vi stemmen?»
- Lærer bør vise «frontale» lyder med munnen. Da overdrives de synlige gestene ved uttalen. To og to elever kan også ta tur i å se på og lytte til at den andre lager lyden. Lommespeil eller tegning for å iaktta egen artikulasjon er også nyttig.

- I vurdering av stemthet bør elevene lære å kjenne på strupehodet med hånden og vurdere om det dirrer («summer» eller «nynner»).

Konsonantlydene dannes med en eller annen form for kontakt eller sterk innsnevring på forskjellige plasser i artikulasjonsapparatet. Dette skal elevene lære å kjenne og beskrive. Vokalene har ingen slik kontakt. De lages med munnen åpen og tunga i ulike høyder. Dette produserer klangforskjeller, men det er svært vanskelig å føle og beskrive de små forskjellene i tungas stilling. Å identifisere og skille mellom vokalene skjer derfor best på to måter:

1) La elevene gjennomføre en grundig lydanalyse (sekvensanalyse) av korte, enkle ord og *lytte* til vokallyden. Analysen må foregå høyt.

2) Bevisstgjør elevene på at vi åpner munnen når vi sier en vokal. Dette kan de se og kjenne ved på sette pekefingerne på kjeven. Munnen åpner seg mer eller mindre for hver stavelse i et ord (Shaywitz, 2003). Det skal være minst en vokal i et ord.

Dette er bakgrunnen for at det ikke er ført opp noe artikulasjonsmønster for vokalene i det følgende. Vokalen er imidlertid ført opp på den plassen den innføres når lydene introduseres i under **Tema 01- Enkel fonologisk vei – Katalog 01 – Innlæring av bokstavlyder**

. Her fokuseres det på å lære åtte bokstavlyder og lydrette to-lydsord. Dette gjør at lærer kan modellere og elevene imitere lydanalyse med en kjent konsonantlyd og den vokalen som er i fokus i øyeblikket. For eksempel:

«Ordet vi skal analysere er /se/ - sånn som vi gjør med øynene. Da setter vi først tunga rett bak tennene i overmunnen og så lar vi lufta visle ut -/ssss/. Så åpner vi munnen og sier /eeee/. Da blir det /sssseeee/, /se/.» [Begynneropplæring med Tempolex bedre læring](#)

Enkeltlydenes uttalemønstre

l	«Vi setter tunga bak tennene i overmunnen og så bruker vi stemmen og nynner.»
i	Elevene lytter til /iiii/ og /smiiii/. La elevene se at lærer trekker munnvikene tilbake. Overdriv gjerne. Be dem så si /iis/ og så bare /iiii/.
m	«Vi lukker leppene slik (vis) og så bruker vi stemmen og nynner /mmmmm/»
s	«Vi setter spissen på tunga rett bak fortennene og så blåser vi lufta ut av munnen.» (Vi bruker ikke stemmen).
e	Elevene iakttar og lytter til lærer som alternerer mellom lange e- og i-lyder: /iii-eeee-iii-eeee/ etc. Overdriv uttalen. La også to og to elever alternere i å si dette og se på hverandre. Lommespeil til å iaktta egen artikkelasjon er nyttig.
a	Prosedyren ovenfor kan følges som /iiii-eeee-aaaa-iiii/ etc.
r	«Vi dirrer med tunga bak fortennene oppe og summer med stemmebåndene.»
å	Gjør som med de andre vokalene. Se også under y.
v	«Vi setter fortennene i overmunnen mot underleppa. Og så bruker vi stemmebåndene og summer (nynner).» Vis.
n	«Vi setter tungespissen inntil fortennene oppe i munnen. Så bruker vi stemmen og nynner.»
y	Gjennomgang som med andre vokaler, men si, vis og overdriv litt at vi lager «trutmunn».
f	«Vi setter fortennene i overmunnen mot underleppa og blåser ut.»
o	La elevene se på lærer, en medelev eller seg selv i lommespeil og alterner lange lyder /oooo-iiii-eeee-oooo/ etc. Overdriv og snakk om at munnen er «rund som en o».
d	«Vi setter tunga på baksiden av fortennene oppe og stenger for lufta. Så åpner vi brått og puffer lufta ut. Vi bruker stemmen og summer.»
u	Vi lager mer og mer trutmunn gjennom: /å/ og /o/, /u/ og /y/.
t	«Vi setter tunga på baksiden av fortennene oppe og stenger for lufta. Så åpner vi brått og puffer lufta ut. Vi bruker ikke stemmen (sånn som i d).» Hvis eleven strever med å skille disse to, la dem uttale lydene alternerende og kjenne på strupehodet. De kan også holde handa for munnen og kjenne på det sterkere puffet (aspirasjonen) i t.
b	«Vi lukker helt igjen leppene (vis). Så bruker vi stemmen og åpner brått og puffer lufta ut av munnen.» Vis.
ø	Gjennomgang som ved de andre vokalene. Vi lager litt trutmunn, men ikke så mye som med y. Si og vis overdrevent vekselvis /øøøø-yyyy-øøøø-yyyy/.
g	«Vi presser tunga opp mot ganen. Så åpner vi brått, bruker stemmen og puffer lufta ut av munnen.»
p	«Vi lukker helt igjen leppene (vis). Så åpner vi brått og puffer lufta ut av munnen» Vis. Vi bruker ikke stemmen sånn som i b. Hvis eleven strever med å skille disse to, la dem uttale lydene alternerende og kjenne på strupehodet. De kan også holde handa for munnen og kjenne på det sterkere puffet (aspirasjonen) i p.
k	«Vi presser tunga opp mot ganen. Så åpner vi og puffer lufta ut av munnen. Vi bruker ikke stemmen.»
h	«Vi har munnen åpen og lager et (ut)pust.»
æ	Gjennomgang som ved de andre vokalene.
j	«Vi presser tunga opp mot ganen. Så bruker vi stemmen og presser lufta ut av munnen.»

Generelt om lydene /sj/, /kj/ og /ng/.

Lærer forteller at det finnes enda flere lyder når vi snakker. Men når vi skulle skrive dem var alle bokstavene brukt opp. Vi hadde ikke flere bokstaver igjen. Derfor måtte vi bruke to eller tre bokstaver etter hverandre for å skrive disse lydene. Lærer minner stadig elevene på at det er snakk om *én* lyd som alle de andre lydene – ikke en blanding av de bokstavene vi bruker når vi skriver dem. – Derimot bruker vi to eller tre bokstaver for å skrive den.

/sj/	«Vi setter fremre del av tunga opp mot gommene/ganen. Så skyter vi leppene fram og lager trutmunn. Vi bruker ikke stemmen, men lar lufta visle ut.» Vi skriver oftest denne lyden skj, sj eller sk foran i, y, ei og øy.
/kj/	«Vi setter tungespissen ned rett bak tennene i undermunnen. Så trekker vi munnvikene tilbake som i et smil, og lar lufta visle ut. Vi bruker ikke stemmen.» Vi skriver denne lyden kj, eller bare k foran i, y, ei og øy og noen ganger tj.
/ng/	«Vi presser tunga opp mot den bløte ganen. Så bruker vi stemmen, nynner og lar lufta komme ut gjennom nesa.» Vi skriver som regel denne lyden med bokstavene ng, men foran k skrives den bare med n (bank).

Jan Erik Klinkenberg
spes. klinisk psykologi

Referanser

Gulbrandsen, J. Letting, G., Skjelfjord, J. & Skjelfjord, V.J. (1995). *Min ABC og ABC-boka mi: Lærerens ressursbok*. Oslo. Universitetsforlaget.

Høien, T. & Lundberg, I. (2012). *Dysleksi. Fra teori til praksis*. Gyldendal Norsk Forlag AS. Oslo.

Klinkenberg, J.E. (2005). *Å bedre barns leseflyt. 27 varianter av repetert lesing*. Oslo: Aschehoug.

Klinkenberg, J.E. (2013). *Å bedre barns staveferdighet*. Upublisert manuskript.

Klinkenberg, J.E. og Skaar, E. (2003). *STAS. Manual*. PP-tjenestens Materiell Service. Jaren.

Lyster, S.A.H. (2012). *Elever med lese- og skrivevansker. Hva vet vi og hva gjør vi?* Cappelen Damm AS. Oslo.

Shaywitz, S. (2003). *Overcoming Dyslexia*. Random House: Alfred A. Knopf. New York.

Skjelfjord, V.J. (1976). *Fonemlæring i skolen*. Universitetsforlaget. Oslo, Bergen, Tromsø.

Skjelfjord, V.J. (1988). *Analysetreningen i leselæringen*. Universitetsforlaget. Oslo.

Skjelfjord, V.J. (1989). *Lesevansker. En drøfting av teorier og hovedideer i didaktisk og språklig Perspektiv*. Universitetsforlaget. Oslo.

Skjelfjord, J. & Skjelfjord, V.J. (1992). *Min ABC*. Universitetsforlaget. Oslo.